International Journal of Sanskrit Research 2021; 7(1): 151-154

International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2021; 7(1): 151-154
© 2021 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 12-11-2020
Accepted: 21-12-2020

रमेनघोडइ
गवेषकः, यादवपुरविश्वविद्यालयः, कोलकाता, वेस्ट बंगाल, भारत

Corresponding Author:
रमेनघोडइ
गवेषकः, यादवपुरविश्वविद्यालयः, कोलकाता, वेस्ट बंगाल, भारत

शब्दशास्त्रदिशा नञर्थविमर्शः

रमेनघोडइ

भूमिका-

नमः शिवाय शान्ताय कारणत्रयहेतवे।
निवेदयामि चात्मानं गतिस्त्वं परमेश्वर।।

शिवाशीषं मनसि निधाय तथा गुरुवन्दनं विधाय व्याकरणशास्त्रे प्रवेशयामि। पुनश्च 'षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च' [i] इति विधिश्रवणात् षड्भिरङ्गैः संवलितस्यैव वेदस्य तत्त्वज्ञानं श्रेयःसाधनमभिमतम्, तेष्वङ्गेषु च 'छन्दः पादौ तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्'[ii] **इति** वचनात् व्याकरणमेव मुखमिति प्रमुखतामावहति प्रागध्येतव्यतां चेति नाविदितचरं गीर्वाणवाणीप्रणयिनाम्। तत्र मम विचार्यविषयस्तावत् शब्दशास्त्रदिशा नञर्थविमर्शः। विषयेऽस्मिन् विविधालोचना भूरिशो प्राप्यते विविधपर्याये तथापि अत्र स्वमतमुपस्थापयितुं प्रयत्नो भवामि। अक्षरं ब्रह्मस्वरूपम्। विषयेऽस्मिन् वाक्यपदीये लोकितम्-

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।
विवर्त्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः।।[iii] इति।

अतः शब्दतत्त्वात् अर्थरुपस्य जगतः उत्पत्तिः। श्रुतौ अपि समानतया वर्णितम्। शब्दशक्तित्वात् जगतामुत्पत्तिः। काश्मीरीयशैवप्रत्यभिज्ञादर्शनेऽपि महेश्वरः विश्वशक्तिमान् तथा विश्वप्रपञ्चं तस्यैव सहजशक्तेः विकाशमात्रस्वरूपम्। तथाहि उक्तम्-

निजशक्तिवैभवभराद् अण्डचतुष्टयमिदं विभागेन।
शक्तिर्माया प्रकृतिः पृथ्वी चेति प्रभावितं प्रभूना।।[iv] इति।

नञ् इत्येको निपातः। अर्थदृष्ट्या नञ्-निपातो द्विविधः पर्युदासः प्रसज्यप्रतिषेधश्च। यथोक्तं-

'द्वौ नञौ तु समाख्यातौ पर्युदास-प्रसज्यकौ।
पर्युदासः सदृग्ग्राही प्रसज्यस्तु निषेधकृत्।।' इति।

यद्यप्यस्य सर्वत्र निषेधार्थ एव गम्यस्तथापि स क्वचित् गौणत्वेन क्वचित्तु प्राधान्येनापि गृह्यते। तथाहि उक्तं-

'प्रधानन्तु विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता।
पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ।।

अप्रधानं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता।
प्रसज्यस्तु स विज्ञेयः क्रियया सह यत्र नञ्।।' इति।

नञ्पर्युदासे यत्र नञो हि उत्तरपदेन सह समासो भवति तत्र निषेधार्थस्य गुणभावो यथा अब्राह्मण इत्यादौ। प्रसज्यप्रतिषेधे यत्र क्रियया सह नञ् तस्य प्राधान्यमापद्यते। यथा घटो नास्ति इत्यादौ। पर्युदासे नञ् सादृशग्राही भवति प्रसज्यप्रतिषेधे तु निषेधकृदिति प्रपञ्चः। शाब्दिकनये पर्युदासे आरोपविषयत्वमेव नञ्द्योत्योऽर्थः। आरोपस्तु अतद्वति तत्प्रकारकं ज्ञनमेव। तेन पर्युदासनञ् स्वसमीपव्याहृतपदवाच्यार्थः आरोपितज्ञैनविषयत्वावानिति द्योतयति। यथा अब्राह्मण इत्यस्य आरोपितविषयत्ववान् ब्राह्मण इत्यर्थः। यतो हि पर्युदासनञ् आरोपितविषयताद्योतकः। तेन नञ्समास उत्तरपदार्थप्रधानो भवति। तस्य तद्वाचकत्वे तु पूर्वपदार्थप्राधान्यतापद्यते येन उत्तरपदार्थप्रधानो नञ्तत्पुरुष इति न्यायस्यासङ्गतिरेव स्यात्। एवमेव नञोऽर्थवाचकत्वे तस्य प्राधान्येन 'अतस्मै', 'असः'इत्यादिप्रयोगसिद्धिरपि न स्यात्, पूर्वपदार्थप्राधान्येन तच्छब्दस्य सर्वनामसंज्ञात्वाभावात् अतिसर्वाय इत्यादाविव। तस्यार्थः द्योतकत्वे तु उत्तरपदार्थप्राधान्येन तच्छब्दस्य सर्वनामसंज्ञाभावादुक्तप्रयोगसिद्धिः। अन्यस्मिन्नन्यधर्मारोपे स्वल्पमपि सादृश्यं तु आवश्यकमेव। नितान्तमसदृशे वस्तुनि तु वसत्वन्तरधर्मारोपो नैव सम्भवतीति पर्युदासनञः सादृश्यग्राहकत्वं नैव दृष्यति। पर्युदासे निषेधस्तु अर्थ एव भवति तस्य नञ्द्योत्यार्थारोपोत्पन्नत्वात्। अत एव पर्युदासे आरोपस्य प्राधान्यं निषेधस्य गोपता कथिता। तथाह्युक्तं नागेशभट्टेन परमलघुमञ्जुषायाम्- 'तत्रारोपविषयत्वं नञ्पर्युदासदासद्योत्यम्। आरोपविषयत्वद्योतकत्वञ्च नञः स्वसमभिव्याहृतघटादिपदानाम् आरोपितप्रवृत्तिनिमित्तबोधकत्वे तात्पर्यग्राहकत्वम्। प्रवृत्तिनिमित्तं घटत्वब्राह्मणत्वादि। तस्मादब्राह्मण इत्यादौ आरोपितब्राह्मणत्ववान् क्षत्रियादिरिति बोधः। अत एवोत्तरपदार्थप्राधान्यं नञ्तत्पुरुषस्येति प्रवादः सङ्गच्छते। अत एव च अतस्मै ब्राह्मणाय, असः शिवः इत्यादौ सर्वनामकार्यम्। अन्यथा गौणत्वान्न स्यात्। प्रवृत्तिनिमित्तारोपस्तु सदृश एव भवतीति पर्युदासः सदृशग्राहीति प्रवादः। पर्युदासे निषेधस्त्वार्थः। अन्यस्मिन्नन्यधर्मारोपस्त्वाहार्यज्ञानरुपः। बाधकालिकमिच्छाजन्यं ज्ञानं त्वाहार्यमिति बृद्धाः। सादृश्यादयस्तु प्रयोगोपाधयः पर्युदासे त्वार्थिका अर्थाः।'[v] इति।

वाक्यप्रदीयकृता हरिणा नञः षड्विधत्वमुक्तम्-

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः।।[vi]

इत्यनेन श्लोकेन। तत्सादृश्यं नाम धर्मादौ साम्यम्। यथा गर्धभेऽनश्वोऽयमित्यादौ। अभावस्तु तदभावः तदनुपस्थितिः। स प्रयुज्यप्रतिषेधे वक्ष्येते। तदन्यत्वं नाम तद्भिन्नत्वम्। यथा अमनुष्यं प्राणिमानय इत्यादौ। तदल्पता नाम तदन्यूनता। यथानुदाराकन्या इत्यत्र स्थूलत्वनिषेधेनोदरस्याल्पत्वं गम्यते। अप्राशस्त्यं नाम हीनता। ब्राह्मणेऽब्राह्मणोऽयमिति। विरोधस्तु मैत्र्याभावः। असुरः अधर्म इति प्रयोगे।

प्रायेण पर्युदासः स्वसभिव्याहृतपदेन सह समस्तरूपेणैव भवति। क्वचित्तु समासस्यापि विकल्पदर्शनादसम्तेपि भवति। तथाहि उक्तं- पर्युदासस्तु स्वसमभिव्याहृतपदेन सामर्थ्यात् समस्ते एव। क्वचित्तु ये यजामहं करोति नानुयाजेषु इत्यादौ घटः अपटो भवति इत्यर्थके घटो न पटः इत्यादौ च समासविकल्पादसमासेऽपि। अत्रान्योन्याभावः फलितो भवति।

प्रसज्यप्रतिषेधस्तु समस्तोऽसमस्तश्चेति द्विविधः। तत्र प्रसज्यप्रतिषेधे नञ्क्रियया सह विशेष्यरूपेणान्वेति। सुवन्तेन सह तु एकार्थभावाभावात् सामर्थ्यहीनतया समर्थः पदविधिः इति नियमानुसारेण कथं समास इति चेदुच्यते, सामान्यतया प्रसज्यप्रतिषेधे सुबन्तेन सह न समासावसरस्तथापि कतिपयप्रयोगेऽपवादरूपेण समासप्रयोगोऽपि दृश्यते असूर्यललाटयोर्दृशितपोरिति सूत्रे। सूत्रमिदम् असूर्यकर्मवाचकोपपदे दृश्-धातोः खश्-प्रत्ययविधानं करोति असूर्म्पश्या राजद्वारा इत्यादौ यथा। अत्र नसः सम्बन्धः दृशिक्रियया सहैव न तु सूर्यशब्देन सूर्यं न पश्यतीति विग्रहात्। अतो नञ्सूर्यययोः परस्परानन्वितत्वरूपासामर्थ्यात् समासावसराभावेऽपि व्यवहारे तथा प्रयोगदर्शनात् समासज्ञापकसूत्रं प्रणीतमाचार्येण। अनेन सिध्यति यत् क्वचित्सामर्थ्याभावेऽपि समासो भवतीति। अयं ह्यसमर्थसमास इत्युच्यते। उक्तञ्च- तत्र विशेष्यतया क्रियान्वयनियमात् सुबन्तेन असामर्थ्येऽपि असूर्यललाटयो इत्यादि ज्ञापकात् समासः। तदुक्तं प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञ् इति। अत्र क्रियापदं गुणस्याप्युपलक्षणमिति बहवः। उक्तं तथा काशिकायाम्- 'असूर्य इति असमर्थसमासोऽयं दृशिना नञःसम्बन्धात् सूर्यं न पश्यन्ती'ति[vii]।

प्रसज्यप्रतिषेधे नञोऽर्थस्य प्राधान्यं भवति तथा तस्य सम्बन्धः क्रियया सहैव भवति। किन्तु न सर्वत्र नञ् क्रियया सहैव अन्वितो दृश्यतेऽपि तु क्रिययेव गुणवाचकशब्देन सहाप्यस्य सम्बन्धो दृश्यते। अत्रैकत्वसंख्या यया नञ्सम्बन्धः गुणो न तु क्रिया। न च एकं प्रियमित्यादौ एकप्रतिषेधसामर्थ्यादेवं संङ्ख्यान्तरयुक्तवस्तुप्रतीतिरिति। अनचि च इति सूत्रे अनचि इति पदं विधिपरकत्वेन निषेधपरकत्वेन च द्विधा व्याख्यातमस्ति। विधिपरकार्थानुसारेण अचोऽव्यवहितोत्तरत्वेन विद्यमानस्य यरोऽचि परे न द्वित्वमिति। केचिदत्र भाष्यकारकाशिकाकारादयः। प्रसज्यप्रतिषेधं मन्यते, किन्तु कैयटहरदत्तादयस्तु प्रसज्यप्रतिषेधं मन्यते। गेहे घटो नास्ति इत्यादौ गेहनिरूपितविषयताबद्धककर्तृकसत्ताप्रतियोगिताभाव इत्यादयः। अत एव नञ्सूत्रभाष्ये प्रसज्यायं क्रियागुणौ ततः पश्चात् निवृत्तिं कुरुते इत्युक्तम्। उदाहरणं नास्माकमेकं प्रियमिति। एकप्रियप्रतिषेधे बहुप्रियप्रतीतिः। एवं न सन्देहः नोपलब्धिरित्याद्युदाहरणं गुणस्य सन्देहादीनां गुणत्वात्। क्रियोदाहरणं च अनचि च गेहे घटो नास्तीत्यादि।

समस्तस्य प्रसज्यप्रतिषेधनञः अत्यन्तभावोऽर्थः। अत्यन्ताभावो हि अभेदसम्बन्धभिन्नसम्बन्धाभाव एव। असमस्तस्य तस्य तु अत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावश्चार्थौ

यत्रान्योन्याभावोऽभेदसम्बन्धाभावः पारस्परिकभिन्नता वा। असूर्यम्पश्या राजदाराः। गेहे घटो नास्ति। घटो न पटः

इत्युदाहरणानि एते निदर्शनानि। समासयुक्तप्रसज्यप्रतिषेधस्योदाहरणम् असूर्यम्पश्या राजद्वारा इति। अत्र राजद्वाराणां यः सूर्यदर्शनक्रियायाः अभावः सोऽत्यन्ताभावो यतोऽन्न तादात्म्येतरसम्बन्धस्य, समवायसम्बन्धस्य अभावः। दर्शके हि दर्शनक्रियया समवायसम्बन्धेन तिष्ठति, तस्याभावः समवायसम्बन्धाभावः एव। गृहे घटौ नास्तीति समासरहितप्रसज्यप्रतिषेधोदाहरणम्। अत्रापि घटकर्तृकसत्ताया अभावस्तादात्म्यसम्बन्धभिन्नसम्बन्धाभाव एव। प्रसज्यप्रतिषेधस्यान्योन्याभावोऽस्यर्थः। अस्योदाहरणं यता- घटो न पटः। अत्र हि पटे यो घटत्वाभावः, तादात्म्यसम्बन्धाभाव एव। अन्योन्यो नाम तादात्म्यमभेदो वा। अस्याभावः एवान्योन्याभावः। असौ हि फलितोऽर्थो यतो ह्यस्य मुख्यार्थस्त्वारोप एव।

प्रागभावः प्रतियोगितापूर्वकालिकोऽभावः अजन्यत्वे सति विनाश्यभावो वा प्रध्वंसाभावः प्रतियोगिसतोत्तरकालिकोऽभावो न नञा द्योत्यते। उक्तञ्च- तत्रात्यन्ताभावविशोष्यतया तिङर्थक्रियान्वय्येव। नञर्थोऽत्यन्ताभावो विशेष्यकबोधे तिङ्समिभव्याह्यतधातुरन्योपस्थितेः कारणत्वात्। तथा च घटो नास्तीत्यादौ घटकर्तृकसत्ताप्रतियोगिकोऽभाव इति बोधः। अत एव अहं नास्ति त्वं नास्ति इत्यादौ घटो न स्तः घटा न सन्तीत्यादौ च पुरुषवचनव्यवस्थोपपद्यते अन्यथा युष्मादादेस्तिङ्समानाधिकरण्याभावात् मदभावोऽस्ति इत्यादिवत् सा न स्यादिति।

यदि हि अत्यन्ताभावनञर्थो विशेष्यत्वेन क्रियायान्वितो भवति तदा असन्देह इत्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधसमासयुक्तप्रयोगेषु नञ्तत्पुरुषे उत्तरपदार्थप्राधान्यनियमस्य कथं सङ्गतिरिरिति चेदुच्यते इत्यादौ तु पर्युदासप्रतिषेध एव न तु प्रसज्यप्रतिषेधः। तेनात्र नञर्थः आरोपितविषयत्वमेव।अत्यन्ताभावस्तु अत्रारोपरूपज्ञानान्तरज्ञेय इति फलित एव। वायौ रूपं नास्ति इत्यत्र अन्यन्याभावार्थस्य प्राधान्यं वायुनिरूपिताधेयतावद्रूपकर्तृकसत्ताप्रतियोगिताकोऽभाव इति वाक्यार्थो भवति। किन्तु वायौ वस्तुतः रूपाभावाद्रूपकर्तृकसत्ता नैव तत्र स्वीकर्तुं शक्या। तेन हि तात्पर्यस्य अनुपपत्त्यासिद्ध्या रूपपदस्य रूपप्रतियोगिताको योऽत्यन्ताभानोऽस्तस्मिन्नर्थे लक्षणा। नञस्तु तस्य तात्पर्यग्राहकत्वमेव तेन वाय्वधिकरणिका रूपाभावकर्तृकासत्ता इति बोधः। वस्तुतस्तु समनियताभावैक्यमाश्रित्य फलितार्थ एवायम्। अरूपमस्ति इत्यर्थकं वा तत्। एतेनात्यन्ताभावप्रकारकक्रियाविशेष्यको बोधः इति तार्किकोपक्रमास्तम्। नन्वेवं घटसत्तारूपोर्थः प्रथमं बुद्धो नञा निवर्तयितुमाशक्यः, सतो निषेधयोगादसतस्तु असत्तवादेव निवृत्तिसिद्धया निषेधो व्यर्थः। तदुक्तम्-

सत्ता च निषेधोऽस्ति सोऽसस्तु च न विद्यते।
जगत्यनेन न्यायेन नञर्थः प्रलयं गतः।।

इति चेन्न। बौद्धौ हि शब्दो वाचकः बौद्ध एवार्थो वाच्य इत्युक्तत्वात् बुद्धिसतोऽप्यर्थस्य नञा बाह्यसत्तानिषेधात्। बुद्धौ सन्नपि घटो बहिर्नास्तीत्यर्थात्।

न च घटास्तिपदाभ्यां या घटाविषया अस्तिबुद्धिर्जाता सा नञा निवर्त्यते किं बौद्धार्थस्वीकारेण इति वाच्यम्, बुद्धेः शब्दवाच्यत्वेन नञा तन्निषेधायोगात्। एतेन बौद्धार्थमस्वीकुर्वन्तो नञर्थबोधाय कष्टकल्पनां कुर्वन्तस्तार्किकाः परास्ताः।

घटो न पट इत्यत्र घटशब्दस्य घटभिन्नपटोऽर्थे लक्षणायां घटस्य तिङन्तेनास्तिपदेन सह प्रथमायाः विभक्तेः संयोजनं सम्भवति। रूपेऽस्मिन् भेदप्रतियोगिघटे तदनुयोगिपटे च समानविभक्तिकत्वेन अन्योन्याभावार्थबोधः सम्भवतीति शिष्टानां मतं यदन्योन्याभावबोधे प्रतियोग्यनुयोगिपद्योः समानविभक्तिकत्वं नियामकमिति। किन्तु घटे प्रतियोगिताबोधकत्वसम्बन्धेन पटेनान्वयस्वीकारे तु घटपटयोः क्रियया सह सामानाधिकरण्याभावात् क्रिययानुक्तत्वेन घटपटे प्रथमाविभक्त्यभावादुभयोर्भिन्नविभक्तिकतया तोक्तन्ययसङ्गतिः। तदुक्तं घटो न पट इत्यत्र घटपदस्य घटप्रतियोगिकभेदाश्रयेऽप्रसिद्धशक्तिरेव लक्षणा नञ्पदं तात्पर्यग्राहकम्। तात्पर्यग्राहकत्वञ्च द्योतकत्वमेवेत्युक्तम्। अत एवान्योन्याभावबोधे प्रतियोग्यनुयोगिपदयोः समानविभक्तिकत्वं नियामकमिति बृद्धोक्तं सङ्गच्छते।

नैयायिकानुसारेण घटो न पट इत्यत्र घटपदस्यार्थो तथा नञोऽर्थो भेदवानिति। तयोरन्वयस्तु भेदवतः स्थाने तदेकदेशभूतभेदे एव सम्भवति। तथाकरणे पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेन इति न्यायासङ्गतिः सञ्जायते। तथा सति घटपटयोरुभयोरेव पदयोर्लक्षणा स्वीकर्तव्या यन्नानावश्यकं गोरवमापतति। भाष्यकारमते निपातानां वाचकत्वं नैव सिद्धम्। निपातासत्वर्थस्य द्योतका एव। तेषां वाचकत्वकथनं भाष्यकृद्विरुद्धमेव। अत एवोच्यते यत्तु घटपदं घटप्रतियोगिके लाक्षनिकं नञ्पदं तु भेदवति। अतो घटप्रतियोगिकभेदवान् पट इति बोध तार्किकैरुक्तं, तन्न। भेदवति नञर्थे भेदस्येकदेशत्वात् तत्र घटर्थानन्वयापत्तेः। पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेन इति न्यायात्, पदद्वये लक्षणास्वीकारे गौरवाच्च। भाष्यमते लक्षणया निपातानां वाचकत्वस्य च स्वीकाराभावादिति सङ्क्षेपः इति शम्।

सहायकग्रन्थावली

S. No	Name of Books	Writer/Editor	Publishers	Last edition
1.	মহাভাষ্যম্	ড. গঙ্গাধর কর ন্যায়াচার্য়	সংস্কৃত বুক ডপিো	2015
2.	वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीसहिता	महामहोपाध्यायगिरिधरशर्मणा महामहोपाध्यायपरमेश्वरानन्दशर्मणा च	मोतिलाल वेनारसीदास वेनारस	2014
3.	বযৈাকরণসদি্ধান্তকৌমুদী অজন্তপুংলঙি্গপ্রকরণ	সত্যরঞ্জন বন্দোপাধ্যায়	সংস্কৃত পুস্তক ভাণ্ডার	2014
4.	বাক্যপদীয	বষি্ণুপদ ভট্টাচার্য	পশ্চিমিবঙ্গ রাজ্য পুস্তক পর্ষদ	1996
5.	লঘুশব্দনে্দুশখেরঃ	শ্রীব্রহ্মদত্তদ্ববিদেী	চৌখম্বা সংস্কৃত সীরীজ অফসি,বারাণসী	2008
6.	लघुसिद्धान्तकौमुदी	पण्डितश्रीनारायणदत्त त्रिपाठी, श्रीरामनारायणदत्त शास्त्रि	गीताप्रेस,गोरक्षपुर	2012
7.	বযৈাকরণসদি্ধান্তকৌমুদী কারকপ্রকরণ	সচ্চিদানন্দ মুখোপাধ্যায়	সাহতি্য নকিতেন	2012
8.	ভাষাপরচি্ছদে	আশুতোষ ভট্টাচার্য় ন্যাযাচার্য্য	বজিযাযন	মাঘ, 1413
9.	সদি্ধান্তকৌমুদী অজন্তপুংলঙি্গপ্রকরণ	অধ্যাপক বপিদ্ভঞ্জন পাল	সদশে কোলকাতা	2010
10.	লঘুসদি্ধান্তকৌমুদী	তপনশঙ্কর ভট্টাচার্য	সংস্কৃত বুক ডপিো	2014

---

i महाभाष्यम्-पस्पशाह्निकम्, 9

ii पाणिनीयशिक्षा, श्लोकसंख्या-42

iii वाक्यपदीयः, 1.1

iv अभिनवगुप्तः, परमार्थसारः, कारिका-4

v परमसघुमञ्जुषा

vi वाक्यपदीयम्

vii काशिकायाम्